

5965

ՆԻԿՈԼ - ԴՈՒՄԱՆ

(ԳԻՄԵՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԷՆ)

ՊՈՒԲՐԷՇ, ՏՊ. ԱՍԹՕՐԻԱ

1933

9(47.925)9

7- - 946

9(47.925)4

7-944

10 NOV 2011

ՆԻԿՈԼ-ԴՈՒՄԱՆ

(ԳԻՐԵՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԷՆ)

ՊՈՒԳՐԷՇ, ՏՊ. ԱՍԹՕՐԻԱ
1933

Ն Ի Կ Ո Լ - Դ Ո Ւ Մ Ա Ն

(ԳԻԾԵՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԷՆ)

„Րաֆֆի“ի սրահը, սեպտ. 7, հինգշաբթի գիշեր, Դրո հաճելի զրոյցի մը մէջ քանի մը զիծեր տուաւ հայ յեղափոխութեան ամէնէն փառաւոր դէմքերէն մէկուն՝ Նիկոլ-Դուդմանի կեանքէն: Այդ զրոյցը կու տանք ստորեւ, անգամ մըն ալ վերջի-չերու համար կեանքը հակայի մը, որ լուսաւոր աստղի մը պէս անցաւ հայ հորիզոնէն, իր գրոյմը դրաւ հայ ազատագրական պայքարներուն մէջ, ու չքացաւ գնաց, համե՛ստ՝ ինչպէս եկեր էր, ինչպէս ապրեր էր:

Լրացնելու համար Դրոյի պատմածները՝ աւելցնենք միայն որ Նիկոլ-Դուդման, իր բուն անունով Նիկողայոս Տէր Յովհաննիսեան, ծնած է 1867ին Արցախի (Ղարաբաղ) Խաչէն գաւառին մէջ, Ղչրազ գիւղը: 1887ին Աւարտած Շուշիի թեմական դպրոցը, նախ տեղւոյն թեմական կոնսիստորիայի մէջ քարտուղար, յետոյ մէկ քանի տարի ուսուցչութիւն կ'ընէ Հիւսիսային Կովկասի հայ դպրոցներուն մէջ, ու 1891ին կ'անցնի Թաւրիզ՝ ուր եւս պահ մը ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ պիտի նուիրուէր վերջապէս հայ ժողովուրդի ազատագրութեան գործին:

Ըլլայ Թաւրիզի մէջ, ըլլայ Սալմաստ՝ ուր կ'երթայ հաստատուիլ յետոյ, Նիկոլի մէջ հետզհետէ կը հասունանայ ու կը չեչուի յեղափոխականը: Սալմաստ, այն օրերուն, հնոցն էր հայ յեղափոխութեան, զաւիթը երկիր մանողներուն: Հոն ալ ի յայտ կու գայ խիզախ ռազմիկը Նիկոլի մէջ: 1894ի ամբան, Քիւրտերը, Թուրքերը՝ դարձած կը փորձեն

քանդել Դերեկի վանքը որ տեսակ մը խարխալ էր երկիր մահող հայ յեղափոխականներուն համար: Նիկոլ, քանի մը զինակիցներու հետ, կը յարձակի քրտական ուժերուն վրայ ու կը ցրուէ զանոնք: Իր արեան մկրտութիւնը կ'ըլլայ առ:

1895 հոկտեմբերին Նիկոլ կը մահնէ երկիր: Պողազ-Քիասանի մօտ է որ ան ընդհարում կ'ունենանայ Քիւրտերուն հետ՝ որոնք, զայն պաշարած, փորձեր էին զինք ու իր ընկերները ալրել իրենց ապաստանած մարագին մէջ: Նիկոլ կը ճեղքէ պաշարողները փոթորիկի մը պէս: Քիւրտերը Դուդման (մըրիկ) անունը հոն կը կցեն անոր անունին:

1896 մայիսին կը դառնայ Սալմաստ: Դերեկի վանքին մէջ զայն կը պաշարեն Քիւրտերը: Կը ճեղքէ շղթան հոս ալ ու սար կը բարձրանայ իր աղոյց հետ:

1896 նոյեմբերին կ'անցնի Թիֆլիս՝ Քրիստափորին պարգելու իր մեծ ծրագրերը, — փոխվրէժի արշաւանք մը Քիւրտերուն դէմ: Ու 1897 յուլիսին տեղի կ'ունենայ արգարեւ Խանասորի պատմական արշաւանքը, — «Կարկուտ տեղաց Խանասորայ դաշտու մը»:

Դուդման Պաքու կ'անցնի յետոյ՝ նաւթային ընկերութեանց մօտ իրր կառավարիչ: Բայց կուսակցական ամէն ձեռնարկի մէջ է ան հոն ալ:

Դաշնակցութիւնը 1904ին կը զրկէ զինքը Սասունի օգնութեան: Սահմանադրութիւն վրայ ընդհարում մը թուրք զօրքին հետ՝ անհնար կը դարձնէ իր արշաւախումբին մուտքը երկիր:

1905ին հայ-թաթարական կռիւները իր փառապատկը կ'ըլլան:

Բայց թողունք որ Դրոն պատմէ մեկ այս մեծ հայդուկին կեանքին գիծերը:

I. ՆԻԿՈՒԻ ԴԻՄԱՑԻՐԸ

Մարդիկ կան որոնց մասին անշուշտ գիտուար է խօսիլ: Որովհետեւ կարելի չէ դրուագներով ըմբռնել զանոնք: Անոնց բովանդակ կեանքը և գործը ամբողջութիւն մըն է՝ որ միասին կ'ըմբռնուի:

Նիկոլ-Դիման, Դարարաղի այս զաւակը, հրակայ մը է. Յ. Դաշնակցութեան ռազմիկ ուժերուն մէջ, մէկն է այդ մարդոյմէն: Դիմար է անոր կեանքը պատմել դրուագներով, մանաւանդ զեռչառ կանուխ է ըմբռնելու համար այդ կեանքը:

Նիկոլ, դժբախտաբար, շատ կանուխ եկաւ: Դժբախտաբար անոր համար որովհետեւ անոր կեանքը զուգադիպեցաւ չրջանի մը երբ ան ստիպուեցաւ փոքր սահմանի մը մէջ գործել, յաճախ հաղիւ տասնեակի մը գլուխը, շատ անգամ ստանձնած հասարակ խմբապետի մը դերը միայն: Այս մարդը սակայն ծնած էր զեկաւար դառնալու համար:

Իր գործած տարիներուն հայ ռազմական զեկաւարի մը համար լայն ասպարէզ չկար գեռ: Մինչդեռ այս համեստ »ջոկատապետը« պիտի կրնար գլուխը դրուել զինական մեծ ուժերու, որովհետեւ տեսնելու և զեկաւարելու լայն հորիզոն ունէր ան: Ան պէտք էր գործի գլուխ գար աւելի յետոյ, ըլլայ կամաւորական շարժման ատեն, ըլլայ ետքը՝ հանրապետութեան չրջանին, երբ հայ զէնքի մարդուն հազարներ կը տրամադրուէին, ու երբ ասպարէզ կ'ար իր նախաձեռնութեանց համար:

Հայ ազատագրական պայքարի հերոսներուն մէջ չկար մէկը որ անոր մտքի պատրաստութիւնը ունենար: Երկրորդական կանոնաւոր ուսում ստանալով, ըստ յետոյ ինքն իսկ լրացուցած իր զարգացումը, ան ծանօթ էր հայ և օտար գրականութեանց: Բնականէն հոտառու՝ ան խորապէս տեղեակ էր միջազգային քաղաքականութեան ու աշխարհի անցուղարձերուն: Եւ վերջապէս անոր համար անծա-

ռօթ չէին զինուորական գիտութիւնները՝ որոնցմով էր հետաքրքրուէր մօտէն:

Որքան ուժեղ ու մաքուր՝ մարդը, նոյնքան անձնուէր էր յեղափոխականը Դիմանի մէջ: Կը բաւէ յիշել մարազի կոիւր, ուր ան ի յայտ կը բերէ բացառիկ վճռականութիւն, բայց մանաւանդ բացառիկ յանդգնութիւն մը: 1895 հոկտեմբերին էր: Սարմատէն կ'անցնէր Վան դէնք փոխադրելու: Ճամբան, Բիւրտերէն կը պաշարուի մարազի մը մէջ: Պաշարողները կրակի կու տան մարազը: Ու այդ դժնդակ ժամուն Նիկոլ պատը կը քանդէ ու հոն ապաստանած իր ընկերներով դուրս կը նետուի, մրրիկի մը պէս ճեղքելով քրտական շղթան, ու իր հետ փրկելով մարազ ապաստանող բոլոր միւսները:

Չկայ մէկը որ հայ յեղափոխութեան վրայ այնքան ուժեղ դրած ըլլայ իր կնիքը: Բայց համեստ՝ ան երբեք չցուցադրեց ինքզինքը: Ու ատկէ է որ նոր սերունդը շատ քիչ կը ճանչնայ զայն:

Բայց ինչէն է որ այդ համեստ մարդը, իր անհրապոյր արտաքինով, — երկար հասակ մը՝ կոնակը թիկնու կուզով, դէմք մը՝ խոժոռ, անժպիտ, ու յօդացաւէ միշտ տառապող մարմին մը, — կրցաւ բացառիկ դեր մը խաղալ, ու ներգործել յաճախ բացառիկ հմայք մը:

Այդ է որ պիտի փորձենք տեսնել:

II. ՆԻԿՈՒ ԵՒ ԽՈՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱՍԵՐԸ

Խնամասորը՝ որ 1897 օգոստոսին եկաւ հայ աշխարհը ցնցել՝ պտուղն էր Նիկոլի մտքին: Ան էր որ ծրագրեց այս մեծ ձեռնարկը՝ ուր առաջին անգամ էր որ հայ ֆէտային ինք կ'առնէր յարձակման նախաձեռնութիւնը: Տեսակ մը փոխլրէժ՝ պատուհասելու համար քիւրտ աշխրէթները, որոնք երկրորդի ձեռքը խաղալիկ, պատուհաս մըն էին հայ ժողովուրդին համար:

Երկար տեւեցին պատրաստութիւնները: Դիւրին չէր քանի մը հարիւր հոգինոց արշաւախումբ մը

երկիր անցնել: Բաւական չէին անձնութիւններն ու խիզախութիւնը: Պէտք էր և ղեկավար ձեռք մը:

Պոլշեւիկները 1917ին միայն հիմնեցին... սօվիէթները: Դաշնակցութեան աւանդութեանց մէջ սկիզբէն կային անոնք: Դաշնակցական ֆէտայիներն էին որ կ'ընտրէին... իրենց ղինտորական խորհուրդը փոխանակ վերէն իրենց պարտադրուելու իրենց հրամանատարները:

Ու ահա խանասորի նախօրեակին Սարմատի մէջ ժողովքի կը նստին ֆէտայիները իրենց հրամանատարական կազմը ընտրելու:

Շատեր կան հայ ակամաւոր ռազմիկներէն 300 հոգինոց այդ արշաւախումբին մէջ, բայց Դումանը անոր հոգին է:

Ֆէտայիները չեն սիրեր սակայն այս »խոփու վարժապետ«ը, որ ղինտորներուն հետ շատ խիստ կը վարուի: Աւիթ ունեցած են յաճախ անոր խիստ վարմունքը տեսնելու, ու չեն ախորժիր անկէ:

Քզեցի Պօղոսը, մէկը ապաղային զայն պաշտօններէն, փրօփականտ կ'ընէ ֆէտայիներուն մէջ, ձախողեցնելու համար... Դումանի ընտրութիւնը իբր ընդհ. ղեկավար արշաւանքին:

Ու ահա հրամանատար կ'ընտրուի Վարդան, օգնական ունենալով Իշխանը: Դումանը... հաղիւ յիսնապետ կ'ընտրուի: Ու ատո՛ր համար անգամ պէտք կ'ըլլայ աշխատանք թափել:

Կռիւներու ընթացքին էր որ Դուման պիտի դառնար ամէնուն ակնածանքին առարկան, ու պիտի պարտադրէր բոլորին իր հեղինակութիւնն ու հմայքը: Հմայքը որ իր հետը պիտի քայլէր ամբողջ ըսան տարի:

Ժողովրդական երգը ուրիշներուն անունն է որ խանասորի փառքին կը կապէ: Բայց խանասորը նիկոլի յղացումն էր, ու ան էր որ արժեցուց արշաւանքը: Ու ա՛ն էր որ հայ ֆէտայիին բարոյական ղի-

մագծութիւնը նուիրագործեց այդ արշաւանքին մէջ: Հայ ֆէտային ձեռք չի տար կնոջ ու տղու:

Աւանգուլթիւն՝ որ հայ յեղափոխութեան փառքերէն մէկը կազմեց՝ Դումանի ցանած սերմն է: Այդ աւանգուլթիւնը կը սրբագործուի խանասորով: Հոն է որ հայ ֆէտային Շարաֆ բէգի և իր հորդաներուն ղէմ սնուցած իր վրէժի թափին մէջ կը խնայէ քիւրտ կնոջ և երախային:

Դումանին թողած աւանգուլթիւնն է դարձեալ որ հայ ֆէտային անձնատուր չ'ըլլար: Ան ողջ չ'անցնիր երբեք թշնամիին ձեռքը: Ու ատկէ է որ մեր ռազմիկները՝ իրենց մօտ՝ մավզէր ու զրպանի տարձա՝ նակ ունէին: Մավզէրը պատուհասելու համար թըշնամին, ու ատրճանակը՝ անձնասպան ըլլալու համար վտանգի պահուն, երբ կը սպառնար թշնամիին ձեռքը անցնելու ամօթանքը:

Ու Դումանէն կու գան դարձեալ ռազմական զիտելիքները՝ որոնք հայ յեղափոխութեան մէջ դըպրոց պիտի կազմէին յետոյ:

Ամէն ղինտորականի պէս ան ալ կողմնակից էր որ պետը մեծապէս զգուշ ըլլայ վտանգի առնն, որպէսզի իր կեանքը չվտանգէ ու անգլուխ չթողու ռազմիկները: Բայց ամէն անգամ որ անխուսափելի վտանգ մը՝ նեղ դրութեան մէջ դրած է զինք իր ռազմիկներուն հետ միասին, ինքն է եղած որ առաջին անգամ ստանձնած է յարձակման նախաձեռնութիւնը: Ան նախաշարձակ եղած ու վտանգի մէջ նետած է ինքզինք նաև երբ պէտք եղած է հաւատք ներշնչել եւ օրինակ հանդիսանալ իր ղինտորներուն:

III. ՏԻՍԻՓԼԻՆԻ ՄԱՐԴԸ

Դուման մէկն էր որ ղէմ եղաւ յետոյ հայ-բուկային կռիւներու: Աւելորդ կը գտնէր ցուցական գործունէութիւնը, ու մասնակի կռիւր:

Ան կ'ուզէր ժողովուրդը զինել նախ, և ընդ-

հանուր ապստամբութեան մը պատրաստել զայն։
Հաւաքական գրոհն էր իր նախասիրած կռիւը։

Հետեւաբար ան դէմ էր նաեւ հայդուկային
խումբեր մ'առնել երկիր։ Աննպատակ կը գտնէր
խումբերը զինել կովկաս ու հաղար փորձանքէ ան-
ցընելով մ'առնել թրքական հողը։

Անոր ծրագիրն էր պատրաստուած ղեկավարներ
մ'առնել երկիր՝ որպէսզի ղեկավարեն թրքահայ ժո-
ղովուրդին ծոցին մէջ իսկ կազմուած մարտական
խումբերը։ Այդ ծրագրին է որ պիտի նուիրուէր յետոյ՝
կովկասի մէջ հասցնելով զաղափարական մարտիկ-
ներու ընտիր կորիզ մը որ յետոյ պիտի մտնէր եր-
կիր։

Ան, այո՛, դէմ էր հայդուկային խումբով եր-
կիր մտնելուն, բայց յետոյ երբ կուսակցութիւնը
իր վրայ պարտք դրաւ երկիր անցնիլ հայդուկային
խումբով, նիկով հպատակեցաւ պարզ զինուորի մը
պէս։ Այսպէս էր որ 1904ի ամբան Պաքուէն Սալ-
մաստի ճամբով փորձեց անցնիլ վան ու անկէ՝ Սա-
սուն՝ ստանձնելու համար շարժման ղեկավարու-
թիւնը, հետը միասին ունենալով աննման բժիշկ
Զաւրեանը, բայց ճամբան ստիպուեցաւ կռիւի
բռնուիլ թուրք զօրքին ու Բիւրասերուն հետ, ու
քանի մը զոհ տալով վերադառնալ։

Իր զինուորներուն հանգէպ խիստ ու տիրական
այս մարդը՝ հիւս կը դառնար այսպէս կուսակցական
որոշումներու առջեւ։

Քիչեր, մեր ռազմիկներէն, իրեն պէս կարգա-
պահ եղած են իբր կուսակցական։

Ան կը խուսափէր մարմնի անդամ ըլլալէ։ Ոչ
Կեդր. Կոմիտէի, ոչ ալ Բիւրոյի անդամ եղած է՝
բազմաթիւ առաջարկներու հակառակ։

Բայց ոչ մէկ մարմին քայլ մը կ'առնէր առանց
անոր զիտութեանն ու խորհուրդին։

Իր նկղինակութիւնն էր որ կը կազմէր իր ուժը։

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՍԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

IV. Ն Ի Կ Ո Ւ

ՀԱՅ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Նիկոլ հայ թաթարական կուիներուն մէջ որ ի սպաս կը դնէ իր ռազմական կորովը և յեղ. հոտառութիւնը ու կը խաղայ մեծագոյն դերը կուիւի մը մէջ՝ որ հայ ժողովուրդը պիտի փրկէր թուրք-թաթար հորդաներէն, փառաւոր զլուխներէն մէկը կազմելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան:

Նիկոլն էր որ այդ կուիներուն լծակը կազմեց ու անոր շնորհիւ էր որ հայ ժողովուրդը կրցաւ կազմակերպել իր գիմադրութիւնը:

Ըսենք նախ որ խաղաղութեան օրերուն՝ Նիկոլ քաղաքի մարդ կը դառնար: Գործի՝ մարդ: Սասունի ձախողանքէն յետոյ ան Պաքուի շրջանը քաշւած՝ Բալախանի մէջ Արշակ Դուկասեանի նաւթային կառավարին էր: Ունէր լաւ ոտձիկ, բայց միշտ... սաղքատ էր: Օգոստոսի ոտձիկը արդէն հատած կ'ըլլար մայիսին: Որովհետեւ ամէնուն բաց էր իր դուռը, ինչպէս իր քսակը: Իր տունը ամէնուն տունն էր, ու իր սեղանը ամէնուն:

Բալախանի էր ան, երբ ահա օր մը, հեռաձայն կը բանայ իրեն Արրահամ Գիւլխանդանեան, Պաքուի Հ. Յ. Դ. Կեդր. Կոմիտէի կողմէ, իմացնելու համար թէ թուրքերը սկսած են կոտորել քանի մը Հայեր: 1905 փետրվարի 5ն է: Թէեւ առենէ մը ի վեր կասկածը կայ թրքական խմորումներու մասին, բայց շանթաւորիչ է լուրը: Պահ մը չի հաւատար Նիկոլ: Պէտք կ'ըլլայ որ Արրահամը լուրը կրկնէ որպէսզի արդէն կացութիւնը ըմբռնէ ան իր բովանդակ զարհուրանքով: Ու այդքանը բաւական կ'ըլլայ որ հին ռազմիկը անմիջապէս նաւթանորերը թողու ստանձնելու համար կացութեան պատասխանատուութիւնը: Այսինքն պաշտպանութիւնը հայութեան:

V. 12 ՀՐԱՅՍՆՈՎ ԵՒ 6 ՌԱԶՄԻՆՈՎ

Դաշնակցութիւնը երբ այս ծանր բեռը կը դնէր անոր ուսերուն ահաւոր փորձութեան մըն էր որ կ'ենթարկէր զայն: «Պաշտպանիր հայ ժողովուրդը» կ'ըսէր անոր, մինչ Հ. Յ. Դ. պահապաններուն մէջ հազիւ 12 հրացանկար և քիչ մը փամփուշտ, բոլորն ալ թրքական թաղը: Որուն մտքէն կ'անցնէր մտածել Պաքուի պաշտպանութեան մասին՝ երբ հայ ազատագրական պայքարներուն թատերարեմը թրքահայաստանն էր: Ամէն ինչ կը զրկուէր երկիր: Ամէն ինչ երկրի համար էր: Ոչ իսկ գինուորական ուժեր ունէր ձեռքին տակ: Վեց երիտասարդ հայդուկներ էին միայն որ կային իր տրամադրութեան տակ: Ասոնք, իր շունչին տակ պատրաստուած, Պարսկաստան մեկնելու վրայ էին հոնկէ երկիր անցնելու համար: Ասոնց մէջ էին Մարտիրոս Չարուխճեան, Մկրտիչ Ազամայեան, Հմայեակ Զանփոյատեան, Խեչօ, Լալլին: Նիկոլ այս վեց հայդուկները ունէր միայն՝ որոնց կրնար ապաւինիլ: Ու ան այս փոքրաթիւ ռազմիկներով ալ յաջողեցաւ գիմադրութեան կորիզը դնել:

Գժուար էր սակայն պահը: Մահաւանդ փառնիքան որ ստեղծուեր էր հայութեան մէջ՝ կը զրմւարացնէր ամէն աշխատանք: Թուրքերը կը յարձակէին գրոհով, ոտա իշխանութիւնները անոնց հետ էին սրտանց, ու հայ ժողովուրդը բոլորովին չուարած:

VI. ՆԻԿՈՒ ԿԸ ՅԱՋՈՂԻ

ՏՐԱՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍՏԵՂԾԵԼ

Նիկոլ յաջողեցաւ սակայն տրամադրութիւն ստեղծել չուրջը, իր արագ, յանդուգն ու վճռական ընթացքով: Ան նախ յայտնեց հայութեան՝ որ ենթարկուեր էր ահաւոր մղձաւանջի մը:

Ան զարձաւ, մէկէն, հայութեան ղեկավարը որուն յառած էին բոլորին աչքերը:

Չէր բաւեր սակայն հրահանգ տալը, պէտք էր անձամբ մտնել կռիւի մէջ:

Փետրվար 7-ն է: Նիկոլ, ուրիշ քանի մը ռազմիկներով, կը գտնուէր Իսահակ Մելիքեանի լուսանկարչատունը, որ տեսակ մը հաւաքավայր էր այն օրերուն: Ու ահա հրացաններու ձայնը հնուէն: Թուրք խուժանն է որ կը մօտենայ հայ թաղերուն՝ ձամբուն վրայ կոտորելով հանգիստած Հայը: Տառանելու վայրկեան չէ: Նիկոլ կը զգայ որ եթէ քաղաքականապէս չկրցանք տեսնել մեր չընկալաւ, գէթ ցոյց տալու ենք որ մեր զիականներուն վրայէն միայն կրնայ անցնել թշնամին: Եւ ահա Նիկոլ ու իր ռազմիկները փողոց դուրս կու գան ու կը սկսին կրակել Թուրքներուն վրայ: Կը սպաննուին յարձակող Թուրքերը, ու խուժանը, անակնկալի եկած, կը սկսի նահանջել: Փրկուած են հայ թաղերը:

Այս առաջին յաղթանակը կորով կը ներշնչէ Հայութեան: Արդէն մէջտեղ կու գան զէնք բռնելու կարող բոլոր ուժերը, ու կը լծուին ինքնապաշտպանութեան գործին: Կը բերէ ով ինչ զէնք ունի:

Բաւական չէր սակայն այս յաղթանակը: Պէտք էր պատրաստուիլ նոր փորձութեանց: Զէնք պէտք էր ամէնէն առաջ:

Ու Նիկոլի գլխաւոր մտահոգութիւնը կ'ըլլայ զէնք ձարել: Ինչ գինով ալ ըլլայ: Մէկ կողմէ զէնքի խանութներու վրայ գործ դրուած ճնշումներով, միւս կողմէ ռուս պահեստներէն զէնք թուցնելու փորձերով կարելի կ'ըլլայ հայթայթել քիչ մը զէնք:

Հաւաքուած այդ զէնքերով կարելի չէր սակայն բովանդակ հայաշատ չըջանի մը պաշտպանութիւնը ստանձնել:

Պէտք էր որ ամբողջ հայութիւնը ինքը հոգար իր ռազմական պէտքերը: Պէտք էր որ հայ հարուստը իր քսակը բանար՝ մանաւանդ որ իրեն կը սպառնար թշնամիին առաջին հարուածը:

Հաշիւ եղաւ որ Անդրկովկասի հայութիւնը զի-

նելու համար միլիոններ են պէտք է: Պաքուէ վիճակուեցաւ հայթայթել 800,000 բուլղի: Բայց հայ հարուստը ժլատ է ամէն առիթ ու ամէն տեղ: Նիկոլի միջամտութիւնը պէտք եղաւ որպէսզի քսակները բացուին, ու Պաքուէ իր սակը վճարէ:

Եւ որպէսզի թշնամին սարսէր, սարսել պէտք էր նախ անոր գլխաւոր զօրավիգը՝ ռուս իշխանութիւնը: Պէտք էր չլմեցնել զայն: Ու ահա Նիկոլի և Կ. Կ. ի կարգադրութեամբ, կ'ազդարարուէր բոլորին՝ նահանգապետէն սկսեալ մինչեւ օստիկանապետներուն, զգուշանալ հայութեան դէմ շարժելէ: Անաստողները պիտի պատժուէին մահուամբ: Սին սպանալիք մը չէր այս ազդարարութիւնը. հետագային իրենց պատիժը գտան բոլոր անաստողները, նահանգապետ, օստիկանապետ թէ զինուորական:

Այսպէս կազմակերպեց Նիկոլ Պաքուէ ինքնապաշտպանութիւնը: Իր այս աշխատանքները իրենց պտուղը տուին: Փրկուեցաւ Պաքուն:

VII. ԵՐԵՒԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թաթարական աւերածութեան ալիքը Բաղուէն անցեր էր Երեւան: Նիկոլի ներկայութիւնը պէտք էր հայ ժողովուրդին կորով ներշնչելու և սարսափեցնելու համար թշնամին:

1905 փետրվար 20ին Երեւանի մէջ ալ Թաթարներու եւ Հայերու միջեւ ընդհարում մը եղեր էր: Շուտով ալ մարեցաւ հոն արիւնոտ վէճը: Բայց մայիս 20ին Թուրքերը Նախիջևանը սկսան կոտորել: Վտանգը ակնբեր էր, ու անհրաժեշտ՝ Նիկոլի ներկայութիւնը Երեւանի չըջանի մէջ, որովհետեւ Երեւանը՝ իրը շաղկապ կովկասի և Պարսկաստանի՝ բացառիկ կարեւորութիւն ունէր:

VIII. ՆԻԿՈԼ ԵՒ ԻՐ ՀՄՍՅՔԸ

Շատ քիչեր մեր հայգուկներուն մէջ ունեցած են այն բացառիկ հմայքը որպիսին ունէր Դուման: Այս խոժոռ, խտաղէմ մարդը չէ՛ս գիտեր ինչ մօզական ուժ ունէր բոլորը ենթարկելու համար իրեն: Ժպիտ չկար բնաւ իր գէմքին վրայ՝ բայց բոլորը

Վրանածէին իրմէ: Խիստ էր իր վարմունքին մէջ,
բայց սիրով կը տանէին իր պատիմները:

Յիշեմ, շատերու մէջէն, Առիւծ Աւագի դրուագը:
Այս հին հայդուկը, որ մէկն էր Աղբիւր Սերորի հին
գինուորներէն, Կովկաս էր հայ-թաթարական կռիւ-
ներու միջոցին: Երբ Նիկոլ ստանձնեց Թաթարներու
դէմ հայկական պաշտպանութեան ղեկավարութիւնը,
մասնաւորապէս Երեւանի և իր շրջանի անմիջական
հոգը, Դարալագեաղի պաշտպանութիւնը յանձնեց հին
ռազմիկ Կոտոյի Հաճիին՝ անոր տրամադրութեան
տակ գնելով Առիւծ Աւագը, Զաքար Արսէնեանը իր
ուժերով և Սարվազ Սեչո իր տեղական ուժերով:
Առիւծ Աւագ չէր կրնար այս անարգանքը տանիլ:
Ի՞նչ, ինք, Աղբիւր Սերորի գինուոր, ենթակա՞ ըլլար
Կոտոյի Հաճիին, ո՞չ, չէր կրնար հանդուրժել. բայց
Նիկոյի հրամանն էր, հետեւաբար Դաշնակցութեան
կամքը. Առիւծ Աւագ ենթարկուեցաւ, բայց զայ-
նովքը սրտին մէջ, ու միշտ մոլտալով: Սակայն և
այնպէս Դարալագեաղի շրջանի ընդհարումներուն
մէջ Առիւծ Աւագը իսկական առիւծի պէս կռուեցաւ:
Բայց իր անկարգապահ ընթացքին պատճառաւ Կո-
տոյի Հաճին խնդրեց Դուժմանէն որ ետ կանչէ Առիւծ
Աւագը: Ընդհարումներու դադրած մէկ պահուն՝ Նի-
կոյ լուր գրկեց որ Աւագը գէնքը թողու և Երեւան
գաւռնայ: Մահացու հարուած էր հայդուկի մը հա-
մար գէնքը յանձնել: Ու այս խորիստ ռազմիկը պահ
մը մոլտաց, քրթմնջեց, բայց գէնքը տուաւ:

— Ախ, ի՞նչ անեմ որ Դաշնակցութեան կար-
միր կնիքը կայ հրամանի տակ, ու Նիկոյի կամքը:
Երեւան՝ ներկայացաւ Նիկոյին: Փոթորկած
հայդուկը թրջուած ագռաւի պէս կեցեր էր Դուժմանի
դէմը: Յետոյ բողբոջեց որ Կոտոյի Հաճին այդ
բոլորը կ'ընէ աւելցնելու համար իր փառքը:
Դուժման զայն խոժոռ մը գիտեց, յետոյ հա-
նեց ցոլցուց Կոտոյի Հաճիին դրած նամակը՝ Աւագ
Առիւծի քոյրութեանց մասին: Ու գեղջուկ հայ ռազ-

միկը՝ որ սրբապղծութիւն համարեր էր Աղբիւր
Սերորի գինուորին համար երթալ կռուիլ Կոտոյի
Հաճիին հրամանին տակ, և վախցեր էր որ իր քա-
ջութեանց փառքը որ մը Կոտոյի Հաճիին կ'երթայ,
հիմա, տեսնելով որ Կոտոյի Հաճին ինքն է որ կը
դրուաւ իր հերոսութիւնները, ամօթանար գլուխը
կախեց, ու Նիկոյի ծունկը ինկաւ:

— Սպանի՛ր, պ. Նիկոյ, սպանի՛ր ինձ...

Նիկոյ տասը օրի չափ Երեւան պահեց Առիւծ
Աւագը, յետոյ զայն գրկեց կռիւի ուրիշ ճակատ մը:

Հայ գիւղացի մը անգամ մը ուղեց Դուժմանը
տեսնել: Լսած էր անոր հռչակը, ու կ'ուզէր աչքե-
րովը տեսնել մեծ ռազմիկը: Մտցուցին Դուժմանի
սենեակը՝ որպէսզի իր մուրադին հասնի: Մարդը
հաւատաց. ո՞չ, այս հիւանդկախ, անհրապոյր, խըս-
տադէմ մարդը չէր կրնար հայ մեծ հայդուկը ըլլալ:
Բողբոջեց, որ կը խաբեն զինքը՝ ողորմելի մարդ մը
իբր Դուժմանը ցոյց տալով: Ու զայրացած հեռացաւ:

IX. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊՍՏԵՐԱԶՄԻՆ Ն Ի Կ Ո Ւ, Հ Ի Ի Ա Ն Դ Ա Ն Ո Յ Ը

Պայթեցաւ ընդհանուր պատերազմը: Արգէն կը
խմորուէր կամաւորական շարժումը: Շարժման
գլուխը անհրաժեշտ էին սակայն իրենց փորձառու-
թեամբը և մանաւանդ իրենց հմայքովը ծանօթ զե-
կավար ուժեր: Նիկոյ Դուժման որ պիտի կարենար՝
իր մոգական ձեռքին տակ կեդրոնացնել ուժերը, և
իր առջեւ բացուած յայն հորիզոնին չորհիւ հազա-
րաւոր մարտիկներով ընել ինչ որ ցարդ տաանակ-
ներով միայն կատարել վիճակուէր էր իրեն, այդ
օրերուն, Պոսէն Կովկաս դարձած, կը ծիւրէր հի-
ւանդանոցի մը անկիւնը, թոքախտէն նետահար:

Հեռագիր մը ուղղեցի ես Դուժմանին ըսելով որ
«Բի՛ յուսահատիր, քու հասցուցած գէնքի ուժերդ
պատրաստ են քու հրամանիդ տակ կռուի դաշտ
դուրս գալու համար»:

Նիկոյ հիւանդանոցէն հետեւեալ իմաստով գրեց
Սմբատ Խաչաթեանին, որ իր մտերիմն էր. «Ստա-
ցայ Դրոյին հեռագիրը, գնա և սա տողերը կարդա

անոր. — «Մեծ կռիւ մը կը սկսի, ուր փոքր ժողովուրդները, աւա՛ղ, ընելիք չունին. ես կը ցաւիմ որ աճապարեցին մերոնք մեծերու կռիւին միջամտելու համար»:

Հաւանաբար Նիկոլի այդ թղթիկը կը մնայ Սմբատ կաջատրեանի մօտ: Ան մէկն է Նիկոլի թողած հազուադէպ մասունքներէն՝ որովհետեւ ան ժլատ էր գրելու մէջ. ու երբոր կը գրէր՝ կը գրէր հակիրճ, լակոնական:

X. Ն Ի Կ Ո Լ Ի Մ Ս Հ Ը

Չէր կրնար սակայն վերաւոր առիւծը վանդակի մը մէջ սպասել մահուան: Գիտէր թէ տակաւ պիտի հիւծի ու մեռնի՝ ու չէր կրնար հանդուրժել որ մահը գայ զինքը անկողնին մէջ գտնէ: Այնպիսի օրերու երբ հայ ժողովուրդի բախտը կը վճռուէր դուրսը, Նիկոլի համար անկարելի էր անկողնին մէջ հատնիլ այսպէս կաթիլ կաթիլ: Ան փորձեց անձնասպան ըլլալ: Երկու գնդակն ալ, սակայն, զորքաշէր էր սրտին, վրիպեր էին: Բժիշկ Յ. Զաւրեանն էր որ ուրիշ ընկերներու հետ, հիւանդանոց փութաց վերաւորին սիրտ տալու: Դուման ինքն էր սակայն որ կը մխիթարէր զանոնք, իր ստոյիկեան հոգիով «Ի՛նչ արած, կ'ըսէ ան. իմ պատմութիւնս ալ հո կը վերջանայ»: Ու երբ յոյս կու տան իրեն ու նո օրերու մասին կը խօսին, ան կը յարէ եղբրակա կատակով մը. «էլ ի՛նչ կարող է անել Դումանը, ել անկարող է նոյն իսկ ինքը իրան խփելու»:

Շատ չանցած հիւանդանոցին մէջ իր աչքելը կը փակէր հայ հայդուկներու ամէնէն զմայելիին, որուն կատարած գերը գեռ կարելի չէ ըմբռնել: Ապրողներուս կը մնայ իր կեանքէն գրուազներ յանձնել պատմութեան, որպէսզի օր մը երբ բուն պատմիչը գայ՝ կարենայ անոնց մէջէն տեսնել ու անմահացնել մեծ մարդը որ Նիկոլ Դումանը եղաւ:

17446

Գ Ի Ն 1 0 Լ Է Յ
(Ա.ՐՏԱՍԹԱՆԺԱՆ 2 ՖՐԱՆԲ)

Գ Ի Մ Ե Լ
„Ա.ՐԱԳ“Ի ԽԱՐԱԳՐՈՒ ՔԵԱՆ
Str. Plator Luchian 14, București

Սկիզբ մը. «Է»
անկարող է նոյն խա

Շատ չանցած հիւանդանոց
աչքեր
կը փակէր հայ հայդուկներու ամէս, մայիլին,
որուն կատարած դերը դեռ կարելի չէ ըմբռնել:
Ապրողներուս կը մնայ իր կեանքէն դրուագներ յանձ-
նել պատմութեան, որպէսզի որ մը երբ բուն պատմիչ
զայ՝ կարենայ անոնց մէջէն տեսնել ու անմահացնե
մեծ մարդը որ Նիկոլ Դոմանը եղաւ:

2530 - 2002